وێستگە مێژووییە گرنگەکانی کێشەی مووسڵ -(2)... دکتۆر جەبار قادر

کەمالییەکان لەو ڕاستییە گەیشتبوون، کە بێ بێ پشتیوانی کورد، کە زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵیان پێکدەهێنا، دەستگرتنەوە بەسەر ئەو ویلایەتەدا کارێکی مەحاڵە، بۆیە هەر کە بزووتنەوەکەیان لە خەم ڕەخسا پیاوەکانیان دەستیان کرد بە هەڵمەتێکی فراوانی پڕوپاگەندە لە نێو هۆز و خێڵەکانی کوردستاندا. جموجۆڵ و چالاکی پیاوانی مستەفا کەمال تەنها ویلایەتی مووسڵیان نەدەگرتەوە، بەڵکو پەیوەندییان لە گەڵ سەرۆک هۆزەکانی ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش دەگرت. لە گەڵ کەسایەتی و سەرکردە کۆمەڵایەتی و ئاینییەکاندا پەیوەندی توند و تۆڵیان گرێدایەوە. بنەماڵە ناودارەکانی کەرکوک بە تایبەتی بنەماڵە تورکمانەکان لقێکی ” کۆمەڵەی پاراستنی مافی ویلایەتەکان”یان لە چەشنی ئەوانەی ئەنادۆڵ دامەزراندبوو و هەندێ کەسایەتی کوردیش تێیدا ببوون بە ئەندام. لەو ڕۆژانە کورد لە سەرگەردانیدا بوو، نەیدەزانی بەکێ باوەڕ بکات و ڕوو لە کێ بکات.

بە بریتانییەکان کە لافی ئەوەیان لێدەدا، گوایە بۆ ڕزگارکردنی گەلانی ڕۆژهەڵات لە کوت و بەندی عوسمانییەکان هاتوون، بەڵام هەڵس و کەوتیان لە گەڵ کوردا تەواو پێچەوانە بوون. نوێنەرانیان وەک هەموو داگیرکەرێکی کۆڵۆنیاڵی بە توندترین شێوە خەریکی ئازاردن و سەرکوتکردنی دانیشتوان بوون. گفت و پەیمانیان لە بارەی دەوڵەتی کوردییەوە هیچی لە سەوز نەبوو. هەوڵدانیان بۆ بەزۆر لکاندنی کوردستان بە عیراقی عەرەبییەوە کوردی ئەوەندەی تر تۆرانبوو. نوێنەرانی دەوڵەتی عوسمانی، کە بە درەوە نوزەی تێدا مابوو، گفتی خۆبەڕێوەبردنیان بە کورد دەدا و پەیمانامەی سێڤریان ئیمزا دەکرد. بەڵام تازە کار لە کار ترازا بوو و سوڵتان هیچی پێ نەدەکرا. چواردە بەندەکەی ویلسن، کە بە پێی سەرچاوە مێژووییەکان بە هۆی کێبڕکێ و ململانەی ئەمەریکا و بریتانیاوە لە بەشە نەوتی مووسڵ و کێشە دروستکردن بۆ بریتانیا، ڕاگەیاندرابوون، هەندێ کوردیان بە خەیاڵەوە سەرگەرم کردبوو. شۆڕشی ئۆکتۆبەر و ڕاگەیاندنی مافی گەلانی ڕووسیا و پەیامی بەلشەفییەکان بە گەلانی ڕۆژهەڵات و ئاشکراکردنی پەیماننامە و ڕێکەوتننامە نهێنییەکانی

و□ا ت□ ئیمپریالیی□کان ل□ پشتی گ□لان□و□، ب□ر ل□ ه□موویان □□ک□وتننام□ی سایکس – پیک□، هیوای□کی ل□ لای کورد ب□ □ووس (عروس و مسق□ف ب□ وت□ی ئ□و س□رد□م□ی کوردان) پ□یدا کردبوو. ئ□مان□ ه□مووی ب□ لای□ک و پ□یمان□کانی مست□فا ک□مال و هاو□□کانی ب□ “برایانی قار□مانی موسو□مان و فیداکار ل□ پ□ناو نیشتمان و خیلاف□تدا”، ک□ باسیان ل□ تورکیای□کی پ□ ل□ برای□تی و ب□خت□و□ری ب□ کورد و تورک ل□ دوای د□رکردنی داگیرک□رانی بیانی د□کرد، ب□ لای□کی تر.

ل□و س□رد□م□ی م□ژوودا کاریگ□ری ئاین و گوتاری ئاینی ل□ س□ر ک□م□□گ□ی کوردی ل□ ه□موو بیر و ب□چوون□کی دیک□ ب□ه□زتر بوو. ه□شیاری ن□ت□و□یی ز□ر لاواز بوو و ت□نها ل□ ن□و بژارد□ی□کی ب□رت□سکی خو□ن□واراندا ب□دی د□کرا. ب□ ک□م□□گ□ی□ک ک□ ل□ ماو□ی چوار س□د□ی □□ب□قدا ل□ د□س□□اتی سو□تان و خ□لیف□ی موسو□مانان ب□ولاو□ شت□کی دیک□ی ن□بیستبوو، ئاسان ن□بوو بیر ل□ ج□و□□کی دیک□ی ف□رمان□□وایی بکات□و□. خ□□ک□کی ز□ر ب□ گوناهیان د□زانی ک□س□کی دیک□ ج□گ□ی سو□تان بگر□ت□و□. ئ□و پ□یمانان□ ب□ س□ر کوردا و□ک بارانی ب□هار د□بارین، س□ریان ل□ س□ردارانی کورد ش□واندبوو و ه□ر ی□ک□یان ب□لای□کدا □اید□ک□شا. ک□م□□کیان باسیان ل□ ئ□ت□ن□می د□کرد ل□ چوارچ□و□ی د□و□□تی عوسمانیدا، ک□ ئ□و ب□ خ□ی ل□ پ□ل و پ□ ک□وتبوو و دوا □□ژانی ب□س□ر د□برد و ن□ید□توانی خ□ی □زگار بکات، چجای ئ□ت□ن□می ب□ کورد دابین بکات. ک□م□□□کی تریان بیریان ل□ د□و□□ت□کی کوردی ل□ ژ□ر م□ند□یتی بریتانیا یا ت□نان□ت ئ□م□ریکا د□کرد□و□، ی□ک□میان پ□ژ□ی دروستکردنی د□و□□تی ب□ کورد پ□ ن□بوو و دوو□میشیان ئ□و□ند□ ئاماد□یی ل□ □□ژه□□اتدا ن□بوو، ئ□رک□کی وا گران بخات□ ئ□ست□ی خ□ی. گروپ□کی بچووکی س□ردارانی کورد ئ□و□ند□ ب□ ئاگابوون ل□ بارود□خی دونیا و ه□ر□م□ک□ باسیان ل□ د□و□□ت□کی کوردی ل□ ژ□ر چاود□ری ئ□راندا د□کرد، ک□ ب□ خ□ی د□و□□ت□کی ب□ ه□ز و دواک□وتووی □□ژه□□اتی و نیمچ□ ک□□□نیای بریتانیا بوو. □است□ کورد ئ□و د□م□ س□ردار و □اب□ری ز□ری ه□بوو و ه□موو باسیان ل□ کوردستان د□کرد، ب□□ام هیچ کامیان پر□ژ□ی□کی نیشتمانی گشتگیریان ن□بوو ل□ چ□شنی میساقی میللی ک□مالیی□کان. ک□سیشیان خاو□ن کاریزمای□کی وا ن□بوو ه□موو کورد ل□ د□وری خ□ی ک□بکات□و□. هیچ ی□ک□ ل□و پر□ژ□ سیاسیی□ ل□کا□ییان□ی کورد ئ□و کات□ و ئ□ستاش ه□موو کوردستانی ن□گرتو□ت□و□. د□کر□ت مر□ق گومانی ز□ری ل□م ب□چوون و ل□کدان□وان□ ه□ب□ت، ل□ دوای ت□پ□□بوونی س□د سا□ ب□س□ر ئ□و □□ژان□دا، ئ□و□ی س□یری بارود□خی ئ□م□□ی کوردستان و ه□□س و ک□وتی س□ردارانی کورد و پر□ژ□ سیاسیی□ ل□کا□یی□کانیان

بکات، باو□□ ب□م قسان□ د□ن□ت.

ئ□و□ی ل□س□ر□و□ ئاماژ□م پ□کرد باری گشتی کورد بوو. بارود□خی کوردی ویلای□تی مووس□ ل□و□ باشتر ن□بوو. د□س□□اتی داگیرک□ری بریتانی جار□ک باسی ق□وار□ی□کی یا چ□ند ق□وار□ی□کی ب□ کورد ل□و ویلای□ت□ د□کرد و گوای□ چاو□□وانی ئ□و□ بوو کورد ل□ ن□وخ□یاندا □یکبک□ون ب□ ئ□و□ی ج□ب□ج□ بکات. ن□ ئ□و ب□ □استی بوو و ن□ کوردیش ل□ ن□وخ□یاندا □□کد□ک□وتن، ب□ی□ ئ□م پ□□ژان□ هیچیان ل□ س□وز ن□بوو. ل□ لای□کی تر□و□ ه□و□ی ئ□و□ی د□دا ژ□رخان□کی پ□یو□ندی ئابوری و کارگ□□ی ل□ ن□وان کوردستان و عیراقی ع□ر□بیدا دروست بکات، ب□ ج□ر□ک ئ□رکی لکاندنی ویلای□تی مووس□ی ب□ عیراق□و□ ب□ ئاسان بکات. ل□ ه□مان کاتدا پر□ژ□ی دروستکردنی ق□وار□ی□کی ل□ س□ر خاکی کوردستان ه□بوو ب□ ئ□و ئاسوریيان□ی ل□ ه□کاری و ورم□و□ □ایانکردبوو و ه□نابوونی□ عیراق و ه□زی ل□فی ل□ دروست کردبوون. د□و□□تی عوسمانی د□و□□ت□کی س□د□کانی ناو□□است و س□رباری ه□ند□ □یف□رم و گ□□انکاری ل□ س□د□ی ن□زد□ه□مدا، ه□شتا ز□ر جیاواز بوو و ب□راورد ناکرا ل□ گ□□ د□س□لاتی د□و□□ت□کی پ□شک□وتووی و□ک بریتانیا. کورد ب□ ب□ س□روب□ری عوسمانیان □اهاتبوو، ب□ی□ ز□ر زوو ل□ د□س□□اتی توند و ت□□ی ک□□□نیال□ی بریتانی ب□زار بوو و ل□ دژی □اپ□□ی. مانگ ن□بوو د□ق□ر□کی باشوری کوردستان ل□ دژی د□س□□اتی داگیرک□ری بریتانی □اپ□□ین□ک ب□خ□و□ ن□بین□ت. ب□ ل□کدان□و□ی ئینگلیز□کان ز□ر ل□م □اپ□□ینان□ ل□ ئ□نجامی پ□وپاگ□ند□ی تورک□کان □وویاند□دا، ک□ ئ□و□ ب□ش□کی ک□می □استیی□ک□ بوو.

ه□□ب□ت□ بارود□خ□کی وا ئا□□ز و پ□ ل□ ک□ش□ زینگ□ی□کی باش بوو ب□ پ□وپاگ□ند□ی ک□مالیی□کان، ک□ داوایان ل□ کوردی باشوری کوردستان د□کرد جار□کی تر د□س□زی خ□یان ب□ خ□لیف□ی موسو□مانان دووپات بک□ن□و□. ئاخر ک□مالیی□کان تا دوا □□ژی ش□□ی □زگاریخواز ل□ دژی داگیرک□ران گوتاری سیاسی جیاوازیان ئاراست□ی خ□□ک د□کرد. ب□ گ□لی تورک ئ□وان بزووتن□و□ی□کی □زگایخوازی نیشتمانی بوون ک□ ب□ □زگارکردنی نیشتمان و س□رو□ری گ□لی تورک ش□□یان د□کرد. ب□ برایانی موسو□مانی کورد، ع□ر□ب، لاز و چ□رک□ز …تادیش، ئ□وان ل□ ج□نگ□کی پیر□زدا بوون ب□ ئازادکردنی خ□لیف□ و پایت□ختی موسو□مانان ل□ داگیرکاری د□و□□تانی کرستیان و ب□ پاراستنی شک□ی ئیسلام. ب□ ش□□شگ□رانی ب□لش□فی و دونیای پ□شک□وتنخوازانیش ئ□مان ک□سانی پ□شک□تنوخواز بوون، ل□ دژی داگیرکاری د□و□□تانی ئیمپریالی و ک□ت و ب□ند□کانی د□س□□اتی دواک□وتووی عوسمانی د□ج□نگان. ل□

پرۆسەی هێنینەوەی تەونی پەیوەندیدا لەگەڵ کوردی ویلایەتی مووسڵدا کەمالییەکان پەنایان دەبردە بەر هەموو پیلان و ڕێگە و ئامرازەکان. هەندێ لە بڵاوکراوە پڕوپاگەندەییەکانی کەمالییەکان لە کوردستان، کە ئێدمۆندز لە کتێبەکەیدا ”کورد و تورک و عەرەب” بڵاوی کردوونەتەوە، پڕن لە گوتاری ئاینی توند و بانگەواز بۆ جەنگی پیرۆز لە دژی گاوران و کەیلە موسوڵمانەکانیان لە چەشنی فەیسەڵ و هاوڕێکانی.

پیاوانی مستەفا کەمال لە نێو هۆز و خێڵەکانی کوردستاندا خەریکی پڕوپاگەندە و پەیوەندی دروستکردن بوون لەگەڵ سەرۆک هۆز و پیاوە ئاینییەکاندا. زنجیرەی ناڕەزایی و راپەڕینەکانی کورد لە دژی داگیرکاری بریتانی هیوای ئەوەی پێیان دەبەخشی ویلایەتی مووسڵ بگەڕێنەوە ژێر دەسەڵاتی خۆیان. ئێدمۆندز بە دوور و درێژی باسی هەوڵ و تەقەلای مستەفا کەمال و هاوڕێکانی لە باشوری کوردستان دەکات، زانیاری زۆریش لە سەر پەیوەندی هۆزە کوردییەکان بە تایبەتی لە ڕەواندز، پشدەر، چەمچەماڵ و زۆر شوێنی دیکە لەگەڵ کەمالییەکاندا تۆمار دەکات. هەڵبەتە باسی پەیوەندییەکانی شێخ مەحمود و کەسایەتییە دیارەکانی کوردیش لەگەڵ کەمالییەکاندا دەکات. هەرچەندە زانیارییەکانی ئێدمۆندز، وەک نوێنەرێکی دەسەڵاتی داگیرکاری کۆڵۆنیالی، نابێت وەک خۆیان و بە بێ تێڕوانینێکی ڕەخنەگرانە وەرگرین، لێ ئەوە دەرئەخەن کە پیاوانی مستەفا کەمال زۆر چالاک بوون لە نێو کوردی ویلایەتی مووسڵدا. بەشێک لە هۆزەکان لە ڕەواندز و پشدەر داوای هاوکاریان لە کەمالییەکان دەکرد، شێخ مەحمود و مەحمود خانی دیزلی نامە و نامەکاریان لەگەڵ مستەفا کەماڵدا هەبوو. کوردناسی ئەرمەنی هەسراتیان باس لە ڕێکەوتنامەیەک لە نێوان کەمالییەکان و حکومەتی شێخ مەحمود دەکات، کە بە پێی بەندەکانی کەمالییەکان ئامادە بوونە دانی پێدا بنێن و کاری لەگەڵدا بکەن. سەرچاوە تورکییەکانیش باس لە کۆنگرەی سلێمانی دەکەن، کە گوایە بە بڕیارنامەیەکی دە خاڵی کۆتایی هات. خاڵەکان باسیان لە هاوکاری و هاوپەیمانی هەردوو بزووتنەوەی کوردی و کەمالی دەکرد و چارەسەرکردنی دۆزی کوردیان لە چوارچیوەی میساقی میللی کەمالییەکان و کۆنگرەکانی بەرگری لە مافی ویلایەتاکاندا دەبینی.

دوای ئەوەی ڕەوتی ڕوداوەکان و شەڕ لە ئەنادۆل بە قازانجی تورک شکایەوە، هەڵمەتی کەمالییەکان لە باشوری کوردستان زیاتر پەرەی سەند، یەکێ لە پیاوەکانی خۆیان کە ناوی ڕەمزی بەگ بوو کرا بە

قایمقامی ڕەواندز و پەیمانی ئەوەیان دا هێزی سەربازی بنێرنە ڕەواندز بۆ دەرکردنی ئینگلیز لە سلێمانی و کەرکوک و هەولێر. ئەو هێزە سەربازییە کە نێردار بە سەرکردایەتی عەلی شەفیق بوو کە بە ئۆزدەمیر ناسراوە. ئۆزدەمیر ئەفسەری خۆبەخش بوو و لە عەنتاب سەرکردایەتی هێزێکی میلیشایی خۆبەخشی دەکرد و لە ڕیزی هێزی میللی “قووای میللیە” لە دژە سوپای فرەنسا شەڕی دەکرد. هێزێکی پێکەوەنا نزیکەی سەد ئەفسەر و سەربازی گرتبووە خۆ و لە فەرماندەی سوپاوە لە جەزیرە فەرمانی وەردەگرت. ئەرکی سەرەکی فەرماندەی جەزیرە کارکردن بوو بۆ گەڕانەوەی ویلایەتی مووسڵ. ئۆزدەمیر دوای ئەوەی پارەی پێویست بە هەڵمەتەکەی دابینکرا(پازدە هەزار لیرە) و ڕێنمایی پێویستی وەرگرت لە بارەی دیسپلینی هێزەکەی، گرێدانی خەڵکی ئەو ناوە بە حکومەتی تورکەوە، چۆنێتی هەڵس و کەوت لە گەڵ دانیشتواندا و ڕاوێژکردن بە سەرۆک عەشیرەتەکان، بەرەو ڕەواندز کەوتە ڕێ. لە دوای گەشتێکی درێژ و بڕینی ڕێگەیەکی سەخت، لە ٢٢ حوزەیران گەیشتە ڕەواندز. لە بەر ئەوەی کۆنفرانسی لۆزان لە پێش بوو و تورکیا و بریتانیا پەیمانیان بەیەک دابوو پەنا بۆ چەک نەبەن و هەوڵبدەن کێشەی مووسڵ لە ڕێگەی گفتوگۆوە چارەسەر بکەن، داوا لە ئۆزدەمیر کرا بە ناوی حکومەت و سوپای تورکەوە قسە نەکات و وەک خۆبەخشێک کە لە دژی دوژمنانی ئیسلام شەڕ دەکات خۆی بە خەڵک بناسێنێت. ئەو زۆر پابەندی ئەم داخوازییە نەبوو، چونکە ئەگەر وای پێشاندایە دەوڵەتی بەدواوە نیە، کەم کەس دوای ئەکەوتن. یەکێ لەو کوردانەی کەمالییەکان زۆر ڕقیان لێبو مستەفا پاشای یامولکی بوو، کە کاتی خۆی فەرمانی لە سێدارەدانی لە دژی مستەفا کەمال دەرکردبوو و تورکەکان بە نەمرود مستەفا ناویان دەبرد، بۆیە ئامۆژگاریان بۆ ئۆزدەمیر ئەوە بوو کە لە دانیشتنەکانیدا لە گەڵ کوردەکاندا لە دژی یامولکی و کۆمەڵەکەی لە سلێمانی قسە بکات و بە خزمەتکاری ئینگلیز ناویان ببات.

ئۆزدەمیر و هەندێ ئەفسەری تری تورک ئاژاوەی زۆریان لە ڕەواندز، کۆیە، پشدەر و گەلێ دەڤەری تری باشوری کوردستان نایەوە، سەرئێشەی زۆریان بۆ دەسەڵاتی بریتانی لەو ناوانە دروست کرد. لە کۆتاییدا بە هۆی هێرشی ئاسمانی ئینگلیزەکانەوە خۆیان پێنەگیرا و ناچار کران ئەو ناو چۆڵ بکەن و بۆ تورکیا بکشێنەوە. ئەدمۆندز وردەکاری زۆری لە بارەی سەرکێشییەکانی ئۆزدەمیرەوە نووسیوە. تورکەکانیش لە لای خۆیانەوە گرنگییەکی تایبەتییان پێداوە. وەک هەمیشە شێواندنی ڕووداوەکانی مێژوو ئامانجی سەرەکییان بووە، هەوڵدراوە ئۆزدەمیر و یاوەرانی وەک پاڵەوان وێنا بکرێن و پیشانی خەڵک

بدرێن و هەموو بزووتنەوە و ڕاپەڕینەکانی کورد لە باشوری کوردستان لە دژی ستەمی ئینگلیز بە ئازایەتی و چالاکی ئەوان بگێڕنەوە. کتێبی تایبەتییان لە بارەی مسیۆنە سەربازییەکەیەوە نووسیوە و بە چەندین جار چاپکراوەتەوە و ناونیشانێکی سەیریان بۆ هەڵبژاردووە" چارەسەری مودافەعەی حقوق بۆ پرسی کورد – مووسڵ، هەڵمەتەکەی ئەوزدەمیر و کۆنگرەی سلێمانی " کە لە لایەن موراد گیەزتەکەوسووە نووسراوە و وێنەی چاپی پێنجەمینی بەرگەکەی لە گەڵ ئەم وتارەدا بڵاودەکەینەوە.
فاکتەرێکی تری گرنگی کێشەی مووسڵ کە تورکەکان زۆر پێیان لە سەر دادەگرت پرسی پێکهاتەی دانیشتوان و ژمارەیان بوو. وا لە خوارەوە دەیانخەینە ڕوو.

ناکۆکی توند لە بارەی پێکهاتەی ئەتنیکی دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵەوە لە نێوان بریتانیا و تورکیا لە ئارادا بوو. تورکەکان بە پێچەوانەی فاکتە مێژوویی و جوگرافییەکانەوە هەمیشە باسیان لە زۆرینەیەکی تورکی لەو ویلایەتە دەکرد. کاتێک ڕاستییەکەیان بەڕوودا دەدرا، کە کورد زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتوان پێکدێنن، یەکسەر وەڵامیان ئەوە بوو کە کورد و تورک خزمن و لە یەک ڕەچەڵەکن. ئەم پرسە بگرەوبەردەیەکی زۆری لە سەر کرا و تەنها کورد تێیدا بێ پشت و پەنا بوو. لە کاتێکدا لایەنی تورکی ژمارەی دانیشتوانی تورک "تورکمان"ی بەرز دەکردەوە و ژمارەی عەرەبی دادەگرت، بریتانیا و عیراق بە پێچەوانەوە ژمارەی تورکیان کەم دەکردەوە و ژمارەی عەرەبیان زیاد دەکرد. لە قازانجی هیچ لایەکیان نەبوو ژمارەی کورد بەرز بکەنەوە، بۆیە هەموو ناچار بوون دان بەو ڕاستییەدا بنێن کە کورد زۆرینەی هەرە زۆری دانیشتوان پێکدێنن. هەرچەندە ویلایەتی مووسڵ تا چەند ساڵێک بەر لە کۆنفرانسی لۆزان بەشێک بوو لە دەوڵەتی عوسمانی و بەم پێیە دەبوایە ئەو ژمارانەی تورک پێشکەشی دەکردن لە ڕاستییەوە نزیک بوونایە، لە نا واقیعی ئەو ژمارانەی ئەوان پێشکەشیان دەکرد مایەی گاڵتەو پێکەنین بوون. کەس نەیدەتوانی باوەڕ بەو ژمارە و ئامارانە بکات کە ئەوان دەیاندا بە لیژنەکە. تەنها بۆ نموونە لایەنی تورکی باسیان لە زیاتر لە ٣٢ هەزار تورک دەکرد لە سلێمانی، کە لە دواییدا دەرکەوت هیچ کاتێک ڕێژەی تورک لەو لیوایە لە سفر لاینەداوە. وردەکاری ئەم پرسەم لە وتارێکی تایبەتیدا لە ژێر ناونیشانی "چیرۆکی سی و دوو هەزار تورکەکەی سلێمانی" خستۆتە ڕوو و لە چەند شوێنێک بڵاوکراوەتەوە.

باشترە ژمارەکان بە خۆیان باسی ئەو ناکۆکی و درۆ زلانە بکەن کە لە

ئامارەکانی هەردوولادا بەدی دەکرێن. ئەو ژمارانەی لایەنی بریتانی پێشکەش بە لێژنە تایبەتەکەی کێشەی مووسڵی کرد کە کۆمەڵەی گەلان پێکیهێنابوو بەم شێوەیە بوون: ژمارەی کورد لە ویلایەتی مووسڵ ٤٥٤٧٢٠ کەس بوو، بەرامبەر بە ٦٥٨٩٥ تورکمان، ١٨٥٧٦٣ عەرەب، ٦٢٢٢٥ کرستیان و ١٦٨٦٥ جوو. واتا ٧٨٥٤٦٤ کەس کۆی دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵ بوون. ئەم ئامارانە ژمارەی ئەندامانی خێڵە کۆچەرەکانیشیان لە ویلایەتی مووسڵ دەگرتە خۆ کە بەشێکی زۆریان کورد بوون. لە بەرامبەر ئەم ئامارانەدا ، ئەو ئامارانەی تورکەکان پێشکەشیان کرد بەم شێوەیە بوون: ٢٨١٨٣٠ کورد، بەرامبەر بە ١٤٦٩٢٠ تورک، ٤٣٢١٠ عەرەب و ٣١ هەزار کەسانی ناموسوڵمان. کۆی گشتی دانیشتوان بە پێی ئامارە تورکییەکان دەیکردە ٥٠٣ هەزار کەس. ئەم ئامارانە ئەندامانی خێڵە کۆچەرەکانیان نەدەگرتە خۆ کە بە ١٧٠٠٠٠ کەس دەخەمڵێنران. پێدەچێت تورکەکان بە مەبەست باسیان لە هێزە کۆچەرەکان نەکردبێت، بەو پییەی لە نێو کۆچەراندا هێزی تورک تورکمان نەبوون، ئەگەر هەشبووبێتن ئەوا ژمارەیان بە پەنجەکانی دەست دەژمێردران.

ئینگلیز و ئەندامانی لێژنەکە گۆمانی زۆریان لە ئامارەکانی تورک هەبوو. ئەوان پێیان وابوو ئەو ئامارانە تەنها پەیوەندییان بە سەربازی و وەرگرتنی باجەوە هەبووە، بۆیە خەڵکێکی زۆر لە ترسی بردنی کوڕەکانیان بە سەربازی و لە پێناوی باج نەدان یا هەر خۆیان ناونووس نەدەکرد، یان زۆر شتیان لە دەسەڵاتی ستەمکاری عوسمانی دەشاردەوە. تورکەکانیش سەر زمان و بن زمانیان ئەوە بوو کە ئەوان چەندین سەدەیە ئەم ناوچەیە بەڕێوەدەبەن و لە هەموو کەسێک باشتر دەزانن ڕەوشی شتەکان چۆنەن. لە لایەن خۆیانەوە ئینگلیزیان بەوە تۆماتبار دەکرد، کە ژمارەی عەرەب بە مەبەست زۆر دەکەن چونکە خزمەتی بەرژەوەندییەکانیان دەکەن و لە کاتی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە بوونە بە هاوپەیمانی ئینگلیز و لە دەوڵەتی عوسمانی هەڵگەڕاونەتەوە و لە دژی ڕاپەڕیون، ئێستاش ئینگلیز پیاو چاکیان بۆ دەکات و قەرزەکەیان دەداتەوە. کاتێ لایەنی تورکی تەنگەتاو دەکرا، ئەو دەمە باسی کورد و تورکیان پێکەوە دەکرد و دەیانوت بە هەردوولاوە ٨٥% هەموو دانیشتوان پێکدەنێن. لەو کاتەدا کە ئینگلیز و تورک گومانیان لە ژمارەکانی یەکتر دەکرد، لێژنەی لێکۆڵینەوە لە کێشەی مووسڵی سەر بە کۆمەڵەی گەلان گومانی لە هەموو ژمارەکان دەکرد. لێژنەکە ئاماژەی بەوە کردووە، کە لە کاتێکدا حکومەتی تورکیا ژمارەی تورکمانەکان زۆر دەکات، حکومەتی بریتانی دەڵێت ڕێژەیان تەنها ٨% دانیشتوانی ویلایەتەکەیە، حکومەتی عیراقی رێژەیەکی لەوەش کەمتر پێشکەش دەکات کە تەنها ٥ %. بە هەمان شیوە

لە ڕێژەی دانیشتوانی عەرەبدا لە نێوان هەردوولادا جیاوازی زۆر هەیە، لە کاتێکدا بە پێی ئامارەکانی حکومەتی تورکی کەمتر لە ٩% پێکدەهێنن، بە پێی ئاماری ئینگلیزەکان دەبنە ٢٤ % و ئەمە لەو ڕێژەیەش زۆرترە کە خودی حکومەتی عیراق داویەتی کە ٢١%. هەموو ئەمە لە کاتێکدا بوو کە جیاوازی لە ئامارەکانی تایبەت بە کورد، جیاوازییەکە بەو جۆرە گەورە نییە. بە پێی ئامارەکانی تورکیا ڕێژەی کورد لە ویلایەتی مووسڵ ٥٦.١% دانیشتوان بوو، لە کاتێکدا بە پێی حکومەتی عیراقی ڕێژەیان دەگەیشتە ٦٥.١% و بە پێی لایەنی بریتانیش ٥٧.٩% هەموو دانیشتوان کورد بوون.

ڕێژەی پێکهاتەی دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵ بەپێی ئاماری لایەنەکان (*)

نەتەوە	ئامارەکانی تورکیا	ئامارەکانی بریتانیا	ئامارەکانی عیراق
کورد	٥٦.١	٥٧.٩	٦٥.١
عەرەب	٨،٦	٢٣.٧	٢٠.٩
تورکمان	٢٩.٢	٨،٤	٤.٨
کرستیان	٦.١	٧.٩	٧.٧
جوو	–	٢.١	١.٥
کۆی گشتی	١٠٠	١٠٠	١٠٠

(*) ئەم ئامارانە لەو کتێبەوە وەرگیراوە کە بە ناونیشانی: (قضايا كردية معاصرة: كركوك. الأنفال. تركيا والكرد، أربيل ٢٠٠٦)

سەرەکی لێژنەی لێکۆڵینەوە لە کێشەی مووسڵ دیپلۆماتی سویدی ئێینار ڤیرسن لە دوای نزیکەی بیست ساڵ لە بیرەوەرییەکانیدا کۆمەڵێ ئاماری لە بارەی پێکهاتەی ئێتنیکی و ئاینی دانیشتوانی مووسڵەوە بڵاوکردەوە، کە جیاوازن لەوانەی لە سەرەوە ئاماژەمان پێکردن. ڤیرسن ژمارەکانی لە کتێبێکدا بڵاوکردەوە بە ناونیشانی " لە بەڵکانەوە تا بەرلین"، کە لە ستۆکهۆڵم لە ساڵی ١٩٤٣ بە زمانی سویدی چاپ کرا. پێموایە ئامارەکانی ڤیرسن جێگەی متمانەن، چونکە لە دوای یەکلاکردنەوەی کێشەی مووسڵ بە نزیکەی بیست ساڵ بڵاوی کردوونەتەوە. بڵاوکردنەوەی ئەو ئامارانە تازە نە لە بەرژەوەندی کەسدا بوون و نە زیانی بە هیچ لایەک دەگەیاند. ئەو بە خۆی هیچ پلە و پایە و ئەرکێکی فەرمی لەو کاتەدا نەبوو و کۆمەڵەی گەلانیش دەمێک بوو خۆری ئاوا ببوو و لە بەین چووبوو. ئامارەکانی ڤیرسن بەم شێوەیەن: کورد ٢٩١٠٠٠، عەرەب ١٦٩٠٧٥، تورکمان ٣٩٠٠٠، کرستیان ٦١٥٠٠ و جوو ٨٤٥٥٠. کە هەموویان دەکەنە ٦٤٥١٢٥، ئەگەر ژمارەی

کۆچەرەکانیان بخەینە سەر ئەوا لە هەشت سەد هەزار زیاتر دەبن. جیاوازی گەورە لە ژمارەی تورکمان و جووەکاندا لە ئامارەکانی ڤیرسن سەرنجی مرۆق ڕادەکێشن، کە لای ئەم یەکەمیان بە نیوە کەمی کردووە و دووەمیشیان زیاتر لە چوار جار زیادی کردووە.

لە ئەنجامی لێکدانەوەی ئامارانەکاندا دەگەینە ئەم ئەنجامانە:

- کورد زیاتر لە پێنج لە هەشتی هەموو دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵی پێکدەهێنا. ئەگەر ئامارەکان بەلایەنانە و دوور لە مەبەست بخرابایانە بەردەست ئەوا ڕێژەی کورد زیاتر دەبوو. لە کاتێکدا لایەنەکان ژمارە و ڕێژەی پێکهاتەکانی دیکەیان بە پێی بەرژەوەندییەکانیان بەرز و نزم دەکردەوە، بەڵام لە بەرژەوەندی کەسیان نەبوو ڕێژەی کورد بەرز بکەنەوە.

- لە کاتێکدا تورک باسی ئەوەیان دەکرد کە تورکمان گەورەترین پێکهاتە پێکدەهێنن، بەڵام بە خۆیان باوەڕیان بەوە نەبوو و دەیانزانی کە ڕێژەی تورکمان نەیدەکردە چواریەکی دانیشتوان، بۆیە دوای ماوەیەکی کەم ئامارەکی نوێیان پێشکەش کرد و بیست هەزار کەسێکیان لە ژمارەی تورکمانەکان کەم کردەوە. بە پێی ئاماری تورک پێکهاتەی سێیەمیان پێکدەهێنا، بەڵام بە پێی ئامارەکانی تر دەبوونە چوارەم و پێنجەم پێکهاتە لە دوای کرستیان و تەنانەت جووەکانیش و ڕێژەیان نەدەگەیشتە ١٠% دانیشتوانی ویلایەتی مووسڵ و ٢% کەی دانیشتوانی عیراق.

لە دوای کۆچی هەموو جووەکان بۆ ئیسرائیل لە پەنجاکانی سەدەی ڕابردوو، پرۆسەی بەعەربکردن لە ماوەی سەد ساڵدا، کۆچی بەکۆمەڵی مەسیحییەکان لەم ساڵانەی دواییدا گۆڕانکاری گەورە لە ژمارە و ڕێژەی پێکهاتەکاندا ڕوویانداوە چ لە مووسڵ و چ لە دەڤەرەکانی دیکەی باشوری کوردستان. وا دەبێتە زیاتر لە نیو سەدەش سەرژمێرییەکی دروست و دوور لە مەبەستی سیاسی و ڕەگەزپەرستی لە عیراق ئەنجام نەدراوە، بۆیە کەس نازانێت ژمارە و ڕێژەی پێکهاتەکان لەم کاتەدا چەندە و چۆنە. کێشە و ململانەی ئێستا زیاتر ئاینی و مەزەبین. ئەوەی تورکیاش باسی دەکات لە بارەی مووسڵ و کەرکوکەوە تەنها قسەی پووچ و بێ واتان.